

Modernisering av traditionell källutgivning

En bearbetad version av anförande vid seminarium den 8 augusti 2003 i samband med de nordiska arkivdagarna på Island.

Leif Gidlöf

Vi har tidigare under seminariet fått höra fyra beskrivningar av pågående utgivningsprojekt inom det norska Riksarkivet samt något om situationen på Island. Problem och erfarenheter är i stora delar desamma i Sverige. Hos oss alla präglas utvecklingen av att nya mål och medel kompletterar och ibland ersätter de gamla. Det finns därför goda skäl att uppehålla sig även vid de principiella och strukturella frågor som vi på något sätt behöver ta ställning till.

Rubrikens tre nyckelord - den snävare eller vidare tolkningen

Beteckningen *källutgivning* måste grundas på kvalitativa krav rörande beskrivningen av källans karaktär och samband med andra, graden av kontrollerbarhet/autenticitet, akribi i arbetet och tydligt redovisade urvalsprinciper (i den omfattning urval skett). I princip skall utgåvan kunna ersätta källan. Numera används ofta uttrycket kvalitetssäkring och därmed bör menas en tydlig varudeklaration och tillräckliga "metadata" för att objektivt kunna bedöma produktens kvalitet. I och för sig behöver denna kvalitet inte vara fixerad till en absolut och given nivå utan framför allt relatera till det aktuella ändamålet.

Med *traditionell* bör strikt tolkat avses utgivning i tryckt bokform med vetenskapliga editionsprinciper på hög nivå. Målgruppen ligger inom det akademiska området och den långsiktiga ambitionen omfattar samma källserie under längre tid eller en periodisk utgivning av sinsemellan disparata källor av större forskningsintresse. Svenska exempel på detta kan vara Svenskt Diplomatarium (påbörjad 1829), Stockholms tänkeböcker (1917) och den utgivning som bedrivits av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (1815).

I en annan mening kan det traditionella också avse blotta det faktum att källutgivning som sådan länge betraktats som en viktig uppgift i många centrala arkivinstitutioner.

Ordet *modernisering* kan vara litet mer flytande och strängt taget enbart avse användande av ny teknik i själva arbetsprocessen, t.ex. för att producera ett digitalt tryckmanus och/eller som instrument vid registerarbetet. Arbetsprocessen blir effektivare men vare sig fokus eller produktens slutliga form förändras särskilt mycket.

Vilken uppfattning av dessa begrepp är relevant med dagens nya möjligheter?

Kvalitetskraven för källutgivning bör givetvis kvarstå i meningen att metodik, eventuella urval m.m. redovisas tydligt. Däremot finns ingen anledning till begränsningar eller värderingar av användningen. Ett faktum är att nya produkter i dag – av olika skäl som jag återkommer till – ofta inriktas även mot engagerad amatörforskning och behov inom utbildningssystemet. En anpassning till detta måste givetvis ske.

Vad som egentligen är traditionellt eller inte är på sitt sätt ointressant. Det som upplevs som otraditionellt och nytt i dag känns kanske traditionellt och rentav föråldrat redan om fem-tio

Modernisering av traditionell källutgivning

är. En process måste alltid vara i rörelse, och denna är det i högsta grad.

Moderniseringen bör absolut inte inskränkas till teknisk produktionsutveckling av befintliga utgåvor. I moderniseringen ligger också metodfrågor i övrigt, fokus, materialval, användningspotential, målgrupper, spridningssätt och finansiering. Så även tekniska möjligheter till integration mellan olika typer av källor och sålunda inte bara textbaserade. Möjligheterna att ge ut "born digital"-källor, d.v.s. information som från början skapats digitalt, tillför ytterligare ett intressant alternativ.

Mot den bakgrunden menar jag att det är viktigt att *både* vidareutveckla den i första hand vetenskapligt orienterade källutgivningen av klassiskt slag *och* att aktivt bejaka den nya form av källutgivning med bredare målgrupper som börjat finna sin form under de sista fem-tio åren. I det förra fallet är digital teknik som arbetsmetod och publiceringssätt i ökande utsträckning ett komplement, i det senare är CD/DVD-produkter och publicering över Internet den från början valda utgångspunkten. Naturligtvis också med skillnader av annat slag som jag återkommer till.

Den enklare *massreproduktion* som började efter kriget med mormonernas mikrofilmning av folkbokföringshandlingar m.m. kan däremot knappast betecknas som källutgivning i denna kvalitativa mening och med de krav på kringinformation som då ställs. Samtidigt är det angeläget att mikrofilmning eller digitalisering även på denna ambitionsnivå drivs vidare och – som sker i varje fall i Sverige – kompletteras med andra källkategorier än folkbokföring. I och med att slutanvändaren/forskaren alltid ytterst måste ta ansvar för tolkning, värdering och bearbetning av källan blir till sist skarpa distinktioner inte så meningsfulla.

Begreppet källutgivning bör sammanfattningsvis ges en vid och tidsanpassad tolkning. Mål, metod och teknik kan förändras utan att kraven på relevant – och därmed ändamålsenlig – kvalitet minskar. Den nya tekniken ger en dynamik som kommer både "traditionell" och "ny" källutgivning tillgodo. Kanske blir verkligheten litet mer komplicerad och svårstyrd, men den inrymmer också spännande nya perspektiv såväl kvalitativt som kvantitativt.

Exempel på svenska utgivningsprojekt

I det följande kommer jag att redovisa ett antal exempel på källutgivning i Sverige, som bedrivs inom eller i nära anslutning till den svenska arkivorganisationen. I stället för att utgå från begreppen traditionell-otraditionell har jag då valt en uppdelning mellan sådan utgivning som är främst *forskningspolitiskt* orienterad och sådan där den starkaste drivkraften är *kulturpolitisk*. Ordet politisk må gärna bytas ut mot strategisk, eftersom valet och initiativet oftast ligger på institutionsnivån.

Någon samlad organisatorisk plattform för källutgivningen enligt norskt mönster finns inte i Sverige. I många fall är också förutsättningen öronmärkt finansiering helt eller delvis. Särskilt tänker jag då på de särskilda s.k. sektorsforskningsmedlen (ett specialanslag) och medel från forskningsinriktade akademier (främst Vitterhetsakademien) och fonder.

Självklart kan man göra skilda bedömningar av vilken typ av utgivning som långsiktigt är viktigast och ligger närmast arkivens samhällsuppdrag, men det står utan vidare klart att både forsknings- och kulturpolitiska utgångspunkter är relevanta. Ett konstaterande man också kan göra är att de nya produkter som kommit fram inte ersatt men väl kompletterat den "traditionella" källutgivningen och snarast ökat den totala resursinsatsen och volymen.

För en heltäckande redovisning av utgivningsverksamheten som sådan saknas både utrymme och anledning i detta sammanhang. Mycket som görs regionalt blir därför onämnt här. Jag begränsar mig i stället helt till de viktigaste projekten och då framför allt till de principiellt mest nyorienterande inslagen i dessa.

Den "forskningspolitiska" traditionen

Svenskt Diplomatarium

Utgivningen har varit förlagd till Riksarkivet sedan 1976 och bedrivs i kontakt med Medieval Nordic Text Archive (MENOTA). Huvudkartoteket är tillgängligt på CD-ROM, samtidigt som ett arbete pågår med att skapa en digital samkatalog av denna textinformation och uppgifter om brevens fysiska skick (sålunda både editions- och arkivinformation). Det löpande utgivningsarbetet utgår numera från digitala förlagor, och numera publiceras parallellt även de digitaliserade originalen på nätet. Äldre tryckta utgåvor från 1829 och framåt OCR-läses och kommer under 2004 att bli digitalt tillgängliga och sökbara.

Axel Oxenstiernas brevväxling

Den tidigare utgivningen, som avbröts 1977, har återupptagits av Riksarkivet i ett projekt under tiden 1999-2005. Som dess huvudsyfte kan nu betraktas fortsatt inventering och upprättande av en databas med uppgifter om förvaringsplats, register, litteratur m.m.. Databasen är också sökbar på korrespondent. En fullständig digital textedition inkl. textkritisk notapparat, regist och reproduktion av original omfattar enbart utvalda och särskilt viktiga delar. Vald teknik är xml-dokument och TEI (Text Encoded Initiative).

Medeltida pergamentsomslag (MPO)

Även här är syftet i första hand att åstadkomma en databas med virtuellt sammanförande av de ca 20 000 fragment som registreras. Samtliga fragment skannas, men någon tryckt utgåva är inte planerad. Projektet, som övertagit ett äldre och konventionellt drivet registreringsprojekt, pågår under tiden 1995-2004.

Äldre geometriska jordeböcker

De s.k. geometriska jordeböckerna är storskaliga kartor från perioden 1633-1655, som var och en upptar endast en-två byar på landsbygden och är av stort kulturgeografiskt och lokalhistoriskt intresse. Jordeböckernas förklarande text ("notarum explicatio") tolkas och utskrivs, samtidigt som de mellan 30 000 och 40 000 originalen skannas. Projektet pågår i första hand under tiden 2001-2005.

Stockholms tänkeböcker 1474-1635

Utgivningen av dessa rättsprotokoll bedrivs sedan länge av Stockholms stadsarkiv och har nu nått fram till 1630. Den ederade texten till de senaste årgångarna finns lagrad digitalt, men man har ännu inte tagit ställning hur tillgängligheten utöver trycket skall se ut. Det kan nämnas att vissa årgångar digitalt ingår i en CD-ROM-produkt (jfr nedan).

Generella drag

Samtliga de nämnda utgivningsprojekten har ett starkt vetenskapligt fokus men drivs under något olika förutsättningar. Moderniseringsinslagen har hittills kommit olika långt men har en tydligt gemensam inriktning.

- kombination av databasuppbyggnad och publicering som två var för sig självständiga motiv
- helt eller delvis både textedition och digital tillgång till original för att bl.a. öka möjligheten till källkritisk granskning
- enbart digital publicering (nya projekt) eller tendens till dubbelpublicering (äldre projekt)
- möjlighet till insyn i utgivarens "verkstad" redan under arbetets gång

Närmare information om och från de skilda projekten finns på Riksarkivets hemsida (www.ra.se).

Den "kulturpolitiska" ambitionen

På många sätt kan man säga att först den snabba tekniska utvecklingen har möjliggjort en källutgivning i från början helt nya och oprövade former och med framför allt kulturpolitiska förtecken. Källutgivningen har därmed fått en potential att kunna riktas även mot bredare målgrupper. En rad nya förutsättningar har i växelverkan bidragit till de senaste årens snabba utveckling på området.

- nya former av efterfrågan vad gäller inriktning och krav på tekniska lösningar
- nya syften och bredare målgrupper – och därmed större politiskt intresse (hur man nu än väljer att värdera detta)
- ett ökat "arkivpedagogiskt" engagemang
- aktörer inte bara arkivverket och traditionella främjare som fonder och akademier m.fl. utan också brukargrupper med starka egna intressen
- förändrade ekonomiska förutsättningar med behov av utökat externt samarbete, kommersiell delfinansiering, avgifter för tillgång över nätet m.m.
- ökade tekniska möjligheter med integration av olika källtyper och register, effektivare sök- och bearbetningsmöjligheter, avancerade gränssnitt och en potential för långt större informationsmängder
- nya former för marknadsföring och spridning som förlagsmedverkan samt reklam, beställningsrutiner och möjlighet att distribuera korrigeringar och tillägg över nätet

Peter Seipel talade på konferensens första dag om vikten av att den ökande mängd information på nätet, som numera är tillgänglig för flertalet människor, inte gör den anonym och försvagar kopplingen till källan. Naturligtvis finns det fog för en sådan oro. Samtidigt kan man också vända på saken så att tekniken ger möjlighet att kombinera pertinens- och provenienstänkande och därmed bidra till att brygga över de skilda arkiv-, biblioteks- och museikulturerna liksom forskarnas olika sökbehov. Kanske är det just på den punkten som det dokumenterande inslaget i kvalitativ källutgivning – digital eller inte – ger ett stort mervärde jämfört med den flytande och svårvärderade informationsmassa som vi annars möter.

Samtidigt finns problematiska inslag. Tendensen mot temaprodukt accentuerar urvalsproblemet och ger naturligtvis också mindre kontinuitet i utgivningen. Finansieringen måste normalt ordnas produkt för produkt, och fler aktörer än förut medverkar i styrningen liksom processen i övrigt. Produktionslogistiken ställer större krav. Och naturligtvis ställs som vid all digitalisering frågan om hur resultatet säkerställs långsiktigt. Ett säkert svar finns knappast.

CD-ROM/DVD-produkter

Allt fler produkter börjar präglas av de utgångspunkter som nämnts ovan men utöver de tekniska nyheterna också uppfyller rimliga krav på källutgivning. I det följande några exempel. Jag tar då inte upp de många rena registerpublikationer och arkivorienterade läromedel som producerats inom arkivorganisationen eller i nära anslutning till den. Dessa är naturligtvis väl så viktiga och efterfrågade när källorna som sådana inte utgivits i någon form, men kan givetvis inte betraktas som källutgivning.

Tekniskt mest utvecklade är hittills *Stockholms stadsarkivs* "stadsdelsskivor" med "Gamla Stan under 750 år" som den senaste i form av kombinerad CD och DVD. På en skiva ryms ca 12 000 bilder (många med zoom-möjlighet), 150 ljudspår, 50 filmklipp (på totalt någon timme), stadsdelens samlade folkbokföring 1878-1926 (rotemansarkivet) samt även viss folkbokföring från tidigare år. Utgivningen av rotemansarkivet baseras också på att dess sökstruktur i original är så komplicerad att detta närmast varit en förutsättning för extern användning. Till detta kommer 1 100 nyskrivna artiklar och övrig grundinformation om materialet.

Sveriges släktforskarförbund har som brukarorganisation intresserat sig bl.a. för att tillgängliggöra från början ADB-baserade ("born digital") befolkningsuppgifter. Exempel på sådana produkter i CD-ROM-form är *Sveriges Dödbok 1950-1999* och *Sveriges Befolkning 1970*. Båda baserar sig ursprungligen på magnetband i Riksarkivet, för vilka skraddarsyttis en programvara. Sekretessproblem i sammanhanget har kunnat lösas, och projekt av detta slag illustrerar möjligheten till samarbete med utomstående brukarföreträdare.

Internet

Åtskillig publicering sker också över Internet, med eller utan avgifter. Denna är litet svårare att definiera som källutgivning med de krav som ställs. I helhetsbildens intresse kan det ändå vara värt att nämna några verksamheter även här.

I de båda portaler (Ett historienät Sverige och Den digitala forskarsalen) som drivs inom *Riksarkivets enhet SVAR (inkl. Arkion)* finns t.ex. folkräkningar 1890 och 1900, matriklar från Fångvårdsstyrelsen, handlingar från bilregister och sjömanshus.

Det projekt som kommit till med sikte på hundraårsminnet av den *svensk-norska unionens upplösning 1905* har också tillförts ett stort antal digitaliserade handlingar (tryckta och otryckta) från Sverige. Dessa kommer under hösten 2003 att i samlad form läggas ut på nätet genom Nasjonalbiblioteket i Oslo och på sikt troligen också ge underlag till ett läromedel avsett för den norska skolan.

Det omfattande arbete som läggs ner inom *Lantmäteriverket* har resulterat i ett stort antal

Modernisering av traditionell källutgivning

historiska kartor både på nätet och som CD-ROM-produkter. Däri ingår också kartor från Djurgårdsförvaltningen, som förvaras i Slottsarkivet.

Avslutande strategiska frågor

Som antytts tidigare menar jag att en genomlysning av dagens utgivningsverksamhet – traditionell eller inte – bör ses i ett långsiktigt perspektiv, där vi som alltid ställs vid olika vägska. Uttrycket modernisering måste då ses som ett uttryck för den aktiva anpassning som måste ske till nya behov och förutsättningar i stort – inte bara tekniska.

Förändringar i *omvärlden* vad gäller efterfrågan och målgrupper är naturligtvis grundläggande. Till detta kommer balansgången mellan forskningspolitiska, kulturpolitiska och kommersiella perspektiv. Hur som helst får man räkna med att ett *snävare ekonomiskt klimat* ställer nya krav på finansiering, organisation och samarbete liksom på prioriteringar både mellan olika produkter och i relation till andra arkivuppgifter. I slutänden måste frågan ställas vilken form för utgivningsverksamhet som framöver kan förväntas bli mest effektiv och ändamålsenlig.

Några konkreta frågor värda att diskutera kan vara följande.

- ge ut i egen regi eller främja extern produktion?
- vilka tekniska publiceringsformer lämpligast att satsa på?
- och – i anslutning till detta – hur kan digital publicering säkerställas långsiktigt?
- registerproduktion, texteditioner och digitalt tillgängliga originalkällor – både/och eller antingen/eller?
- har efterfrågan förändrats och – om det är så – hur mäter och följer vi den?

Till sist vill jag erinra om det starkt ökande internationella intresse som legat till grund för bl.a. det EU-finansierade *MINERVA-projektet* (Ministerial Network for Valorising Activities in Digitisation). Projektet avser att stimulera och koordinera digitalisering av ”det kulturella och vetenskapliga arvet” i Europa i linje med de s.k. Lund principles och Lund action plan från 2002. Dess senaste rapport ”Coordinating Digitisation in Europe” kom våren 2003 och innehåller även lägesbeskrivningar från EU-länderna.